

Мрежа за заштита
од дискриминација

**Секојдневниот и
емоционалниот
живот на
неправдата:
Дискриминација,
здравје и релации**

Резиме на наодите од
истражувањето

**Секојдневниот и
емоционалниот
живот на
неправдата:
Дискриминација,
здравје и релации**

Ана Блажева и
Славчо Димитров

Издавач
Коалиција „Сексуални и здравствени права на
маргинализираните заедници“ МАРГИНИ Скопје,
Мрежа за заштита од дискриминација

Автори
Ана Блажева, Славчо Димитров

Лектура
Виолета Танчева-Златева

Графичко уредување
Дарко Алексовски

Дигитално издание

Скопје, јануари 2022

Проектот „Мрежа за заштита од дискриминација: Здружена акција за унапредување на еднаквоста и социјалната правда на маргинализираните заедници“ е финансиран од Фондацијата Отворено општество – Македонија. Содржината е единствена одговорност на авторите и на грантистот и на ниту еден начин не може да се смета дека ги изразува гледиштата и ставовите на Фондацијата Отворено општество – Македонија.

Цели и метод

Потребата за ова истражување произлезе од долгогодишните искуства и согледувања за неповолната позиција и мноштвото неповолни фактори што ги засегаат маргинализираните социјални, етнички и сексуални малцинства. Идејата е да се опфатат различните аспекти и влијанија врз позицијата на малцинствата и нивната маргинализација преку субјективните искуства и доживувања на дискриминација и неправда, и нивната севкупна здравствена и социјална состојба. Целта на истражувањето е да се разбере како дискриминацијата и неправдата влијаат врз секојдневието, ги обликуваат искуствата и светогледите и ги врамуваат социјалната положба, релациите и световите на дискриминираните заедници.

Во истражувањето се опфатени три целни заедници: лезбијки, бисексуалци и геј-мажи, текстилни работнички и Ром(к)и, со цел да се испита влијанието на сексуалната ориентација, родот, класата и расата. Во истражувањето се користеше полуструктурирано интервју како примарен метод за прибирање на податоци, а опфатени беа по 20 претставници од три целни заедници. Методот на анализа се состоеше од комбинација на феноменолошка, социолошка и критичка дискурзивна анализа.

I.

**Сите лица на
опресијата**

Социјалната неправда, односно нееднаквоста која се одразува врз нееднаквата распределба на ресурси и добра во најширока смисла, ги засега трите маргинализирани групи вклучени во истражувањето. На различни нивоа и начини, Ромите, текстилните работнички и сексуалните малцинства се неправедно лишени од основните социјални услови за достоинствен живот, а со тоа и од можности за остварување на своите основни права.

Лишувањето од основните материјални и социјални услови за раст и развој, како и можностите за еднаква комуникација и учество во општествената комуникација и размена е една од најчестите форми на искусена нееднаквост која е присутна кај сите маргинализирани групи.

Податоците од истражувањето покажуваат дека **кај текстилните работнички и Ромите лишувањето се однесува на:** 1) лишување од потребните и минимални примања за вложениот труд, односно финансиски средства, кое е причина за 2) лишувања од базичните инфраструктури и потпори за минимално достоинствен живот неопходни за репродукција на биолошкиот живот, како неможноста да се платат сметките за одржување на домаќинството, односно струја, греење, вода, облека, здрава храна, лекови и додатоци во исхраната, годишен одмор и изложување на сонце итн. Или, пак, доколку се во можност да ги покријат овие трошоци, се соочуваат со 3) лишување од основните средства за социјална репродукција, како обезбедување образование на сопствените деца, интернет, социјализација со пријатели и роднина, учество во семејни и социјални ритуали, како родендени, свадба, прослави, посета на културни настани, набавка на литература и книги за развој на сопствената имагинација и знаење, итн.; 4) лишување од општествено достапното време за сметка на општествено нужното време како време за стекнување на плата, капитал и стоки, односно времето за слободни активности, одмор, планирање на сопствената иднина, преиспитување на сопствените аспирации и живот, како време нужно за духовна слобода и следствено, 5) лишување од време и ресурси за грижа за самите себе, а коешто целосно е посветено на

продуктивниот и репродуктивниот труд, и грижата за можностите на своите деца и нивната иднина.

Дополнително, речиси сите текстилни работнички потврдија дека **лишеноста од слободно и општествено достапно време е причина и за лишеност од можностите за естетски и културен развој.**

Кај Ромите, исто така, искуството на неправедна дистрибуција дополнително се однесува на лишување од основните средства за социјална репродукција, социјални односи и културен и симболички капитал, како што се обезбедување на образование на сопствените деца, набавка на учебници, интернет, социјализација со пријатели и роднина, јадење во ресторани, посета на културни настани, набавка на литература и книги за развој на сопствената имагинација и знаење, итн.; и лишување од достоинствено домување, одржлива урбана инфраструктура и санитизација итн.

Кај лезбијките, геј-мажите и бисексуалците социјалната нееднаквост и нееднаквата економска дистрибуција претставува интерсекциски фактор. Односно сексуалните малцинства со понизок социјален статус или, пак, кои се веќе жртви на економска доминација, се соочуваат и со искуства на експлоатација и со искуства на лишување од основните материјални добра и инфраструктури за достоинствен живот. Истовремено се и жртви на симболичка и културна опресија, со тоа што се подложни на понижување, исмевање и исклучување како резултат на нивниот социјален статус.

Експлоатацијата на трудот, исто така, претставува споделено искуство за сите маргинализирани групи. Највидливо и доминантно изразена е експлоатацијата на трудот кај текстилните работнички. Нивните искуства зборуваат за постојани практики на експлоатација и злоупотреба, прекршување на работничките права, работа во нехумани услови, повреда на достоинството и самопочитта, значително обезмокување и секојдневно подложување на навреди, понижувања, вознемирувања и неуважување (*invalidation*) на нивните страдања, потреби и емоции. Експлоатацијата што ја проживуваат секојдневно вклучува серија прекршувања на нивните права како што се: неисплата на плата или неоправдано намалување на платата, принудно спогодбено раскинување на договорите за вработување, исплаќање на плати под минимално законски пропишаната или враќање на рака на дел од исплатените плати, исплата на плати на рака, нерегулирани работни односи, односно работа на црно, неисплатени додатоци на плата за работа на празник, неработен ден или ден за неделен одмор, прекувремена работа и нечовечко зголемување на работата под барањата за нормиран учинок, неисплатени придонеси на плата итн.

Освен тоа, за текстилните работнички е карактеристично дека експлоатацијата не завршува во фабриките, туку продолжува во домовите преку неплатениот репродуктивен или домашен труд, што претставува не само експлоатација туку и уште една форма на дистрибутивна неправда, односно *економска маргинализација* (оптовареноста со нископлатена, односно неплатена работа) којашто е условена и се испресекува со културната доминација, а преку која се воспоставува родовата поделба и нееднаква валоризација на трудот.

Покрај неправедната дистрибуција и експлоатацијата на трудот, доминантна форма на суштинска неправда е **обезмоќеноста**. Обезмоќеноста е форма на опресија со којашто се изразуваат условите на пасивно трпење на практикувањето, односно злоупотребата на моќ, и е присутна кај сите маргинализирани групи.

За сите маргинализирани групи, исто така, обезмоќувањето се пројавува и преку ограничувањата на можноста да практикуваат моќ и/или да учествуваат во процесите на носење одлуки на работното место и во пошироките општествени институции и дискурсите на јавната сфера. Тектилните работнички немаат никаква можност да учествуваат во носењето одлуки во однос на работата што ја работат, туку се изложени на злоупотреба на моќта во хиерархиските синџири на команда преку навреди, непочитување, мобинг и вознемирувања како резултат на нискиот статус во постојната поделба на трудот. Дополнително, кај текстилните работнички ваквите искуства на обезмоќеност се резултат на уште една интерсекција со структурната мизогинија, видлива преку значителниот број на културно-родово кодирани форми и искази на навреда што ги трпат секојдневно.

Вознемирувањето е „несакано постапување кон лице или група лица врз дискриминаторски основи што има за цел или последица, повреда на достоинството или создавање на заканувачка, непријателска, понижувачка или застрашувачка средина, пристап или практики“ (Закон за СЗД, член 10), при што социјалниот статус, позицијата во поделбата на трудот и родот, во овој случај, се исто така присутни во искуствата на текстилните работнички. Речиси сите, односно деветнаесет од дваесет интервјуирани текстилни работнички биле по повеќе пати жртви на вознемирување, односно деградирачки, понижувачки и навредувачки третман на своето работно место, а кај голем дел ова искуство е речиси секојдневно. Само една од интервјуираните текстилни работнички посведочи за отсуство на директно искуство, иако самата била многупати сведок на ваков третман кон нејзините колешки.

Најзастапена форма на опресија кај Ромите се искуствата на расизам и системската дискриминација. Во оваа анализа искуствата на расизам и системска дискриминација кај Ромите се анализираат преку **културната и симболичка неправда и различните форми на насилство**, како што се вербалното, психолошкото и физичкото

насилство, и психолошката опресија. Имено, значителен дел Роми и Ромки сведочат за **структурно-социјален и обичен, или секојдневен расизам и расна дискриминација** во форми на: забранет влез и истерување од кафулиња, трговски објекти, јавни објекти за спорт и рекреација; дискриминација на пазарот на трудот и при аплицирање за работа, потоа нееднаков третман и наметнување на потешки обврски во споредба со другите вработени од страна на работодавците; недавање на потребните услуги од страна на Центарот за социјални работи, или пак одложување и одолговлекување на потребната услуга, како во Пензискиот фонд; расното профилирање и малтретирање од страна на полициски службеници и сообраќајци; зајадливи, навредливи и исмевачки коментари од страна на јавни службеници во различни институции на системот; дискриминирачки содржини во учебниците за основно и средно образование; навредливи и расистички коментари во јавниот простор или на работното место од страна на колеги итн.

Уште една интерсекциска форма на дискриминација се појавува во искуства на дискриминација врз основа на род, искусена во семејните односи, конкретно во форма на семејно и родово насилство. Искуствата на опресија кај жените Ромки се квалитативно различни од искуствата на белите жени и мажите Роми, исто така и преку видливо отсуство на моќ во носењето на одлуки во домаќинството и домот, и во поделбата на трудот во семејството. Неколку испитанички Ромки посочија и повеќекратни искуства на сексуално вознемирување на работно место и во јавниот простор, што укажува на искуства од потешок вид дискриминација, односно на повеќекратна и интерсекциска дискриминација.

Расизмот и расистичката дискриминација е видлива и во големиот број искуства на микроагресии или микронасилства, кои укажуваат на симболичка опресија, преку амбивалентни пораки, неексплицитни јазични и говорни дејствија, промени во тонот на гласот, телесните однесувања и избегнувачки движења, аверзивни гестови и реакции под радарот на свесното, интенционално дискриминаторско однесување. Ваквите искуства на Ромите се споделени, иако со разлики и поинаква динамика, и од лезбијките, бисексуалците и геј-мажите во ова истражување.

Како и кај Ромите, **културната и симболичка доминација и насилството, како физичкото така и вербалното и психолошкото, се клучни форми на опресија што ги гледаме во искуствата на лезбијките, геј-мажите и бисексуалците (ЛГБ).** Стереотипизацијата и стигмата со коишто се обележани ЛГБ животите претставуваат, и во овој случај, посебни форми на **психолошка опресија и отуѓување,** а со кои деградирачките, дехуманизирачки и извртени слики за ЛГБ луѓето се одразуваат низ целокупниот приватен и јавен живот на патријархалната и хетеронормативна култура. Различните форми на насилство, најчесто отелотворени во **вербалното насилство и агресија,** претставуваат недвосмислена форма на дискриминација и

вознемирување со кои се врши „повреда на достоинството“, се создава „заканувачка, непријателска, понижувачка или застрашувачка средина, пристап или практика“, и се „поттикнува и охрабрува“ извршувањето на „дискриминација врз дискриминаторска основа“ што има за резултат спречување, ограничување, и непризнавање на правата, еднаквоста и достоинството на ЛГБ луѓето (ЗСЗД, чл. 5, 6, 10).

Дел од испитаниците, поради неповинувањето на родовите норми, ненормативното родово изразување и јавното изразување на сопствената сексуална ориентација, искусиле директно физичко насилство, односно дела од омраза врз основа на сексуалната ориентација или родовото изразување. Дел од **физичкото насилство** на коешто биле изложени е во домот, особено во ситуации во коишто ја откриваат својата сексуална ориентација, а дел во јавните простори, и во институциите, најчесто во училиштата. Во некои случаи физичкото насилство се појавува како реакција на јавно изразената интимност помеѓу партнер/ки, или пак во групен контекст, на настани за промоција на правата на ЛГБТИ заедницата или настани за социјализација на ЛГБТИ луѓето.

Формите на **симболичка, епистемолошка, психолошка и културна опресија** што ја проживуваат сексуалните малцинства не може целосно да се разберат, нити пак да се опфатат доколку се вратат исклучиво во **легалистичка рамка**. Навредата, на пример, во различниите микро-, мезо- и макросоцијални контексти во кои се појавува, претставува само екстремна и експлицитна точка во целиот спектар и континуум на лингвистички, културни, отелотворени и хабиитуирани, и симболички форми на опресија, а коишто вклучуваат мноштво гестови, форми на озборување, навредливи погледи, амбивалентни промени во интонацијата на гласот, вицееви и шеги, зајадливи прашања и коментари, премолчувања и тишини, игнорирања и одбивање да се дознае и слушне, и дисциплинарни секојдневни ритуали преку кои се воспоставува и одржува хетеронормативноста и родовата нормативноста.

Различните форми на опресија и дискриминација кај ЛГБ добиваат уште поголема и потешка форма во интерсекцијата на родот и сексуалноста, особено кај лезбијките и бисексуалните жени вклучени во ова истражување, а кај коишто, речиси без исклучок, беа забележани и различни форми на родово засновано насилство, сексуално вознемирување и сексуална објектификација. Додека првите две од наброените форми претставуваат форма на дискриминација, сексуалната објектификација претставува посебен вид на психолошка опресија во рамки на патријархалниот и сексистички систем, а со која женското тело, односно „сексуални делови или сексуални функции се одделуваат од остатокот на нејзината личност и се редуцираат на статус на обични инструменти или како да можат да ја претстават целосно жената“ (Bartky 1990: 26). Во испресекувањето на родот и сексуалноста, едно од честите искуства што го споменуваат нашите испитанички е искуството на

обезмоќување, во различни микросоцијални контексти, или пак на работните места и во домот, при што нивниот глас, нивното мислење, или изразувањето на нивниот став е целосно безвредно како резултат на нивниот род, односно како резултат на систематското обезмоќување на жените и нивното историско исклучување од јавните и политички процеси на носење одлуки и учество. Кај три од испитаничките беше утврдено и искуство на сексуално насилство, кое поради тешката трауматска природа испитаничките не сакаа да го опишуваат или да споделат повеќе информации за него.

Речиси без исклучок, сите интервјуирани лезбијки, геј-мажи и бисексуалци покажаа висока свесност за постојните стереотипи и стигматизирачки претстави на ЛГБТИ луѓето во јавните дискурси, вклучувајќи ги и образованието, медиумите, религијата, социјалните медиуми, културните институции, уметничките практики и политичките дискурси, посочувајќи ги како клучни извори на нивната опресија и нееднаквост. Дел од стереотипите и стигматизирачки репрезентации што нашите испитаници ги посочија се однесуваат на сликите и претставите во кои: геј-мажите се прекумерно сексуализирани или редуцирани исклучиво на нивната сексуалност, означена како перверзна, неприродна, ненормална, настрана итн.; ЛГБ луѓето се патологизираат, додека хетеросексуалноста се претставува како единствено легитимна, природна и социјално признаена форма на интимност и љубов; неказното циркулира говор на омраза врз основа на сексуална ориентација и родов идентитет; или, пак, целосно отсуствува репрезентацијата и социјалното и онтолошко признавање на ЛГБТ љубовта, сексуалноста и културно-социјалната продукција, со што ваквата форма на хетеронормативно незнаење или агнотологија станува еднакво продуктивна стратегија на опресија, токму преку конституцијата на хетеросексуалноста како неизговорлива и неинтелегибилна надворешност, одредувачка за претпоставената нормалност и универзалност на хетеросексуалноста; отсуствува гласот на ЛГБТ луѓето во дебати кои директно или индиректно ги засегаат и нивните животи; а кога се присутни, се забележува претпоставката за универзално и хомогено искуство на сите ЛГБТИ луѓе; негирање на хетеросексизмот и неговата долга социо-политичка и културна историја; бинарната и исклучувачка родова рамка, и нормативните претпоставки за машкоста и женскоста ги детерминираат различните културни, социјални и политички слики и практики претставени во различните сфери итн.

Кај Ромите и кај текстилните работнички исклучително впечатливо беше искуството на обезмоќеност како искуство на нееднаквост и опресија, не само во работниот процес туку еднакво и како исклученост од процесите на носење одлуки со кои се одредуваат колективните акции, политичкото уредување, институционалните аранжмани, инфраструктурните решенија, идентитетските прашања, формите на (со)живот и практичните

и емоционални релации помеѓу граѓаните, и се дефинираат и задоволуваат потребите, иднината и распределбата на ресурси и добра. Речиси ниту една од интервјуираните текстилни работнички, и ниту еден од интервјуираните Роми/ки нема искуства на партиципација во политички процеси или во носење на одлуки, како на ниво на месосоцијално ниво, без разлика дали на општинско или државно ниво. Ретките и позитивни случаи и искуства се однесуваат или на учеството во протести, или пак на претставување и застапување на нивните права од страна на невладини организации. Оваа форма на нееднаквост дополнително можеме да ја означиме и како трет аспект на правдата, а којшто се однесува на политичката димензија, односно социјалното припаѓање, вклученоста и **исклученоста од политичката репрезентација**.

Дополнително, а поврзано и со културната доминација, она што го забележуваат и текстилните работнички и Ромите е нивната **исклученост од јавните дискурси и расправи, односно бришењето на нивниот глас, барања и потреби, а коишто директно ги засегаат нивната благосостојба, среќа, можности, здравје, услови на работа, образование и живот**. На ова обезмокување се надоврзува и нивното **исклучување од пристапот до средствата за колективна, групна и идентитетска репрезентација**, а со тоа и до можностите за трансформација на доминантните стереотипи и производствени односи. Текстилните работнички оваа нееднаквост ја препознаваат и во нивното отсуство од медиумските дискурси и дебати, или пак незначителното присуство на теми за состојбата со човековите права на текстилните работнички во медиумите, а Ромите, на сличен начин, ја забележуваат медиумската улога во репродукцијата на стереотипите и негативните репрезентации. Ваквото искуство на политичка или репрезентативска неправда, и обезмокување, има дополнителни ефекти врз здравјето, емоционалниот живот, афективните ориентации и самодовербата кај сите три групи, од една страна, и врз доминантно присутната **социјална неверба и невербата кон институциите на системот**, од друга страна. Освен тоа, **обезмокувањето како опресија ја разорува и довербата на овие маргинализирани групи во претставничката демократија и изборните процеси**, а на кои нашите испитаници честопати гледаат единствено како на манипулативни процеси преку кои нивните потреби и нивниот глас се слушаат периодично, и тоа за целите на стекнување на политичка моќ на изборните кандидати, по што повторно следува фаза на разочарување.

Афективната неправда е уште една димензија на нееднаквоста и страдањето на маргинализираните. Како афективна неправда се третираат различните ситуации на неуважување на чувствата, страдањето, болката, повредата и гневот, како и емоционалната експлоатација, и таа е присутна во искуствата на сите маргинализирани групи на различни начини.

Кај Ромите афективната неправда е највидлива преку нивната **расистичката дехуманизација и стереотипизација, правејќи ги помалку вредни за жалење нивните загуби, болки и страдање, односно ги редуцира на крикови на помалку човечки живот. Ромското тело не само што е подложно да биде резервоар и контејнер за негативните и токсични реакции и празнења на другите околу нив, преку различните микроагресии и дискриминаторски дејствија, туку истите се поимаат и врамуваат како несензитивни, бесчувствителни парчиња месо кои немаат способност да чувствуваат болка и страдање, односно нивната болка и страдање низ погледот на другиот се претвора во слепа точка, загушен збор и неекспресивно придвижување.**

Првото ниво на коешто **афективната неправда е искусена помеѓу ЛГБ е неуважувањето на нивните интимни, афективни, еротски и љубовни животи, на нивните врски и релации, како и непризнавањето и препознавањето на љубовните страдања и загуби. Другото ниво на афективна неправда се исчитува во афективната експлоатација на ЛГБ, односно во нивното континуирано, истоштувачко и прекумерно емоционално инвестирање и трошење на психичка енергија за одржувањето на емоционалната удобност и привилегиите на хетеронормативниот живот.** Ваквата афективна експлоатација е најпарадигматично читлива во прекумерната претпазливост и развивањето на своевидна драматуршка вештина за анализа и декодирање на секојдневните интерактивни ситуации и можни места на конфликт, а со цел справување и контролирање на информациите што може да бидат носители на знаци за стигматизираној статус и можат да го откријат нивниот сексуален идентитет, кој мора да остане скриен и неискан. **Афективната неправда се материјализира и во чувствата на вина и чувствата на срам како резултат на навредувачките, насилни и дискриминаторски гестови на хомофобичното општество.** Емоционалниот товар постои и во ситуациите во коишто ЛГБ луѓето се отворени социјално за сопствениот сексуален идентитет, кога постои **наметната одговорност и емоционална инвестиција и вина како резултат на преземената одговорност за страдањето на своите ближни** (кои стануваат жртви на дискриминација по асоцијација), или, пак, на одговорност да се биде извор на туѓата несреќа затоа што не се следат веќе етаблираните линии на среќен живот и очекувањето од родителите. Исто така, отворените ЛГБ имаат **емоционален товар да бидат секогаш и секаде претставници на сопствениот идентитет и група, единствените говорници за сексуалната неправда и дежурни борци во сите социјални контексти.**

Кај текстилните работнички афективната неправда е видлива во вишокот емоционален труд што го вложуваат за да можат да ја одржат крвката поделеност помеѓу домот и работата, односно справувањето со вишокот акумулиран стрес,

фрустрација и истоштеност од работата, и понижувачките и деградирачки односи со надредените и во работните услови, а сè со цел да ја прекријат и задржат својата исцрпеност и да го спречат прелевањето на негативните емоции, вознемиреноста, уморот и стресот во домашниот, односно приватниот простор. Обврските во домот и грижата за семејството и нивните деца кај овие жени ја прави нужна дисконекцијата од секојдневниот притисок и неговото прикривање, за да го направат минималновозможен секојдневниот опстанок и одржување на сцените на интимност и припаѓање во домот и општеството, што бара исклучително голем емоционален влог.

II.

Здравје

Во однос на здравјето, податоците покажуваат дека **сите маргинализирани групи** искусуваат **различни психо-физички тешкотии кои спаѓаат во лепезата на реакции на постојан стрес и системска трауматизација**. Најголем дел од испитаниците зборуваат за искуства на преовладувачки умор и исцрпеност и бројни психосоматски симптоми и нарушувања на менталното здравје. Дополнително, некои од нив имаат проблеми со срцето и други циркулаторни заболувања, потоа проблеми со скелетно-мускулниот систем, имунолошки проблеми и сл. Најчести тегоби што го попречуваат секојдневното функционирање на испитаниците се **исцрпеноста, главоболките, а потоа и анксиозноста и депресивните доживувања**.

Кај текстилните работнички, покрај гореспоменатите, се **издвојуваат искуствата на емоционална дерегулација** – односно неможност да ги контролираат емоциите, чувството на беспомошност и промени во исхраната и тежината. **Кај Ромите се најзастапени главоболките, депресивноста и анксиозноста**. Меѓутоа тоа што е навистина впечатливо кај нив е дефлектирањето на здравјето и телесната димензија воопшто. **Кај геј-мажите, лезбијките и бисексуалците** има многу посложена слика за менталното здравје. За нив се карактеристични искуствата на **изолација, намалено либидо, постојаната анксиозност и чувството дека ќе се случи нешто лошо, како и ризичните однесувања**.

Анализата на **реакциите во ситуација на дискриминација, неправда и насилство** покажуваат, исто така, бројни варијанти на реакција на стрес и траума. Феноменолошката анализа ги покажа типичните реакции и специфичните стилови на реагирање преку поткатегории на типичните манифестации – замрзнување, спротивставување, повлекување и понизност.

Најчестата реакција кај Ромите и геј-мажите, лезбијките и бисексуалците е повлекувањето, додека борбата, односно спротивставувањето е најчеста реакција кај текстилните работнички. Соодветно, најдоминантни чувства кај текстилните

работнички се лутината и гневот, како и чувствата на обесправеност, а потоа чувството на фрустрација и понижување. Кај Ромите доминираат чувствата на фрустрација, понижување и обесправеност, проследени со немоќ и срам. Кај геј-мажите, лезбијките и бисексуалците преовладува чувството на тага, потоа фрустрација, лутина и немоќ, чувство на пониска вредност, беспомошност, срам, осаменост, обесправеност и затапеност. Искуството на дискриминација им влијаат на секојдневното функционирање – не можат да се фокусираат и да ги извршуваат секојдневните обврски, безволни се и не можат да почувствуваат задоволство.

Доминантните стратегии на повлекување, понизност, како и неуспешните обиди на спротивставување упатуваат на контекст во кој нема доволно поддршка за истапување против повредите, односно дека системот поддржува дискриминација, експлоатација и неправда. Покрај тоа, мноштвото заштитни механизми ги покажуваат капацитетите на креативна адаптација во која се исцртува и естетиката и етиката на неправдата, но и линиите на можните стратегии на отпор. Во таа смисла се издвојуваат минималните искуства на доживеана, покажана или замислена солидарност, јасните и цврсти граници на непокор, достоинство и вредност, цинизмот и хуморот и трансферот на срамот. Сите овие стратегии овозможуваат зачувување на себеси и на вредностите што не се во склад со доминантниот систем на уредување и односите на доминација. Односно го означуваат индивидуалниот, но и колективните капацитети за здравје и отпор.

Погледнати во целина, густината на увидите на испитаниците и нивните искуства го носат целиот товар на неправдата, дискриминацијата, маргинализацијата. Во однос на здравјето, а особено менталното здравје, нема поголема закана од постојаното стравување за егзистенцијата во физичка, односно економска смисла, искуството на сиромаштија, неприфаќањето, оспорувањето на личноста поради одредена идентитетско обележје или потчинувањето на личноста во систем на хиерархиска опресија. Овие искуства се најдиректно поврзани со основните човечки потреби кои се основни и клучни за добро здравје, и физичко и ментално. Особено за менталното здравје најважни се основните потреби – безбедност, прифаќање, припаѓање, вреднување, или, во јазикот на социологијата, т.н. трансакциски потреби. Сиромаштијата директно го загрозува квалитетот на живот, стравувањето влијае врз постојаното загрозување на сигурноста, неприфаќањето врз потребата од прифаќање и припаѓање, а (не)потчинувањето, (не) уважувањето врз сликата за себе.

Во однос на грижата за здравјето помал дел од испитаниците се грижат за себе и сопственото здравје. Најчесто грижата се однесува на вклучување движење, спортување, внимавање на исхрана, но исто така, и дозвола за одмор и опуштање. **Грижата за здравјето е повеќе развиена кај текстилните работнички и дел од**

ЛГБ лицата. Текстилните работнички се свесни и за потребата и за ограничувањата што ги имаат во однос на грижата за сопственото здравје. Дел од нив што воопшто не се грижат за здравјето, исто така, не посетуваат ни лекар, освен кога ситуацијата е „нож до коска“. Кај некои постои недоверба кон здравствениот систем и лекарите, па се грижат за себе и превентивно за лекување користат на своја рака алтернативни, традиционални лекови или апчиња и терапија без консултација со лекар. **Кај Ромите генерално постои помала свесност за потребата од грижа за сопственото здравје,** кое е целосно доверено на лекарите и на лекарствата, отсуствува активната компонента што вклучува внимавање на исхраната и физичката активност. Кај ЛГБ лицата мошне впечатливо е дека, покрај свесноста за потребата од грижа за здравјето, **отсуствува континуитет и грижата за себе е периодична или како резултат на појава на веќе влошено здравје.** Исто така, во оваа група почесто се јавува грижата за менталното здравје како примарна грижа за здравјето.

Во однос на справувањето со стресот, но и давањето отпор во ситуации кои за маргинализираните се тешки и фрустрирачки, во голема мера има поклопување со пасивните тенденции за грижа за здравјето. Дружењето, музиката и повлекувањето се најчестите стратегии за справување со стресот кај сите три групи. Потоа следуваат спортот и хуморот, но заедно со изолацијата и повлекувањето, се покарактеристични за текстилните работнички, како и игнорирањето на вестите и социјалните мрежи карактеристични за сексуалните малцинства. За Ромите преовладува повлекувањето, а потоа и дружењето и музиката како начини на справување со стресни и фрустрирачки ситуации.

Податоците од истражувањето покажуваат дека испитаниците главно имаат доверба во матичните лекари повеќе отколку во специјалистите. Најголема разлика во оценката за третманот прави довербата која се темели врз односот, односно дали како пациенти се чувствуваат разбрано или се третирани без да биде покажана грижа за нив.

Специфично за текстилните работнички е незадоволството од третманот во текот на пандемијата, кога посебно се чувствуваат запоставени и без здравствена грижа. Исто така, почесто се **појавува проблем со квалитетот на специјалистичките прегледи,** каде освен несензитивниот однос се појавуваат искуства на неадекватна дијагностика и други лекарски грешки поради кои често се изложени на дополнителни стресови, грижи, патувања во други градови и во Скопје и неизбежни дополнителни финансиски трошоци. Ромите искусуваат дискриминација и во третманот во здравствените институции, иако повеќето имаат добри искуства со матичните лекари.

Во споделените искуства на Ромите може да се исчитаат повторно системските повреди анализирани во првиот дел за афективната неправда и отсуството на уважување и адекватен одговор на болката. Ромите имаат искуства на дискриминација поради кои смениле матичен лекар или биле принудени да чекаат подолго, да бидат вратени дома и сл.

Специфично за ЛГБТИ луѓето е (не)сензитивноста кон прашањата поврзани со сексуалното здравје. Особено ако немаат проверен лекар, тие не добиваат соодветна грижа. Односно поради чувството на недоверба што го имаат поради несензитивниот пристап, голем дел од нив нема да побараат помош, а тоа значи дека нема да добијат адекватна здравствена услуга и во голема мера превентивната функција и грижата за сексуалното здравје останува непокриена.

Само дел од испитаниците имаат искуство со психолог, психијатар и/или психотерапевт. Доверба кон професионалците во полето на менталното здравје има најмногу кај лезбијките, бисексуалците и геј-мажите и Ромите, искуство со психолог, психотерапевт или психијатар најмногу имаат лезбијките, геј-мажите и бисексуалците, а скепса или срам кај текстилните работнички. Генерално посетата на психијатар, психолог или психотерапевт се третира како слабост. Неинформираноста и стигмата се во голема мера причина што менталното здравје не е третирано еднакво со другите аспекти на здравјето. Дополнително, недовербата и срамот се најголемите пречки да се побара професионална помош од психолог, психијатар и/или психотерапевт.

III.

**Релации и
системи**

Во однос на постоењето функционални системи за поддршка и мапирањето на капацитетите за резилентност, податоците покажуваат дека **за сите маргинализирани групи постојат скромни системи на поддршка кои се сведуваат на семејниот систем и во интимните социјални релации**. Системските, односно институционалните системи на заштита не се функционален дел според искуствата на маргинализираните. Напротив, најчесто тие се извор на несигурност и ранливост. Податоците покажуваат дека најчесто заедничко искуство на сите групи е чувството на ранливост, небезбедност и изложеност во институциите. Несензитивноста на вработените во институциите во искуствата на соговорниците се гледа и во процесот на земање податоци, кога службениците не развиваат, не даваат доволно простор и не создаваат атмосфера на сигурност и заштита од повреда, туку директно поставуваат прашања, кои се единствено во функција на елиминација. Ранливоста во однос на институциите се огледа и тогаш кога тие директно не се вклучуваат за да заштитат од насилство или злоупотреба. Во таа смисла не се ретки искуствата на малтретирање во училиште, кога училиштето како институција затајува, и на тој начин, наместо да оневозможи, поттикнува услови за продолжување на малтретирањето.

Специфична за текстилните работнички е ранливоста која произлегува и од неизвесноста на работата и егзистенцијата. Нивните искуства покажуваат ранливост и постојано стравување од отказ или принуден одмор. **Специфична за бисексуалците, лезбијките и геј-мажите е ранливоста во семејниот систем.** Најголем дел од нив, всушност, најранливо се чувствуваат во своите семејства и најчесто ги избегнуваат семејните собири и прослави. Чувството на несигурност и постојано стравување од отфрлање и разочарување создава многу сложена трауматизирачка ситуација. Лезбијките, бисексуалците и геј-мажите како закана за себе и својата сигурност доживуваат и нови и непознати ситуации и луѓе, а коишто ги опфаќаат јавните простори, улицата, различни населби во градот, што различно се доживуваат како помалку или повеќе безбедни

простори, главно хетеронормативните клубови и барови, концертни настани и поголеми собири на луѓе, пошироки кругови на пријатели, работните места и социјализацијата со колеги итн.

Срамот е дефинирачка афективна енергија на сите маргинализирани групи, а во податоците од истражувањето се гледа во избегнувањето и самоизолацијата на сите три групи, како клучни стратегии за справувањето со системската траума.

Во феноменолошка смисла, можеме да кажеме дека ваквите постојани, или потенцијално ефективни и проживевани искуства на срам, драстично го ограничуваат физичкиот, социјалниот и афективниот простор како содржители на можностите за дејствување, за чувствување на просторот како дом за своето тело, за ангажман и социјалност, а како такви претставуваат имобилизатори на телесната **интенционалност** на отелотворените субјекти. Наместо стремежи, заложби, настојувања и можности, заканата за идентитетот и антиципираниот срам честопати водат кон неангажираност и повлекување на напорот од можноста и потенцијалот за истражување и за себевклучување во различни и разновидни ситуации, контексти и релации. Историите на бидување тело-за-другите, чувствата на телесна несигурност, „епидермализацијата на расизмот“ (Fanon), објектификација и психолошка опресија, стигматизација и девалвација на себоста, нелагоодност и неприпаѓање, отсуството на институционална заштита и поддршка, како и експлоатација, понижување и лишување од суштествените мрежи и инфраструктури на поддршка и материјални добра, и циклусите на ветување–очекување–разочарување кои се впишани во отелотвореното минато и хабитус на Ромите, ЛГБ и текстилните работнички во нашето истражување, претставуваат заднина којашто го формира хоризонтот на можности и неможности и ги аби и **разградува темелите на самодовербата и сигурноста за иницирање акции во социјалниот свет, и за еднакво учество во заедницата.**

Опструкцијата на самодовербата и подривањето на шансите кај нашите испитаници честопати води кон: продукција на хабитуиран етос на скромност, посебно видлив кај Ромите, кај кои и покрај тоа што материјалната сигурност е под прагот на сиромаштијата, индивидуалните проценки на условите за живот варираат помеѓу добри и доволни; повлекување од инвестирањето и проектирањето на иднина и мотивација за остварувања, како резултат на континуираните разочарувања, видлива кај сите групи испитаници; премолчување, повлекување, претерана внимателност и интериоризирана инфериорност во односи на неправда и навреда, но и воопшто во односите со другите или со професионални соработници, особено видливо кај Ромите и, во одредена фаза од животот, кај ЛГБ; несигурност во говорот, себезразувањето, себепотврдувањето и учеството во интеракциите со другите, видливо кај Ромите и ЛГБ; и чувства

на беспомошност и фатализам во однос на сопствената социјална положба и статус, најприсутно кај текстилните работнички и Ромите.

Во однос на мапирањето на просторите, релациите и домените на сигурност, доверба и припадност, генералниот заклучок е дека тоа се интимните простори и домени на домот, семејствата и пријателите. Односно **безбедните социјални релации се релативно лимитирани на микросветовите на интимните поврзувања**. За голем број од испитаниците довербата, сигурноста и припаѓањето постојат единствено во една-две релации. **Никој од испитаниците не споменува припадност кон поголема група ниту нација, ниту етничка заедница, религиозна група или која било поширока социјална група, или пак идентификација со граѓанството, националноста и државата**. Најголемата група на која чувствуваат дека припаѓаат и во која имаат доверба се невладините организации Гласен текстилец, АВАЈА, ЛГБТИ Центарот за поддршка, Коалицијата МАРГИНИ и други граѓански здруженија, кои не може да ги третираме како нешто што е нужно значајно за маргинализираните групи пошироко поради примерокот и ограничувањата на истражувањето во таа смисла.

Ако ги поврземе овие податоци со сознанијата што ги имаме во однос на ранливоста во социјалните релации, може да заклучиме дека покрај ранливоста во социјален контекст, **маргинализираните имаат релативно ограничени социјални врски што го овозможуваат основното чувство на доверба, сигурност и припаѓање**. Во однос на здравјето и капацитетите за справување со искуствата на маргинализација, заклучокот е дека **отсуството на здрава мрежа на социјална поддршка е дополнителен ризичен фактор што придонесува кон лошо ментално здравје**. Ограничените и слабите социјални релации, или слабата мрежа на социјална поддршка значи зголемено чувство на осаменост, изолација и немоќ. **Осаменоста и немоќта се афективната основа за анксиозните и депресивните искуства, и дисфункционалноста што од нив произлегува**. Овие комплексни чувства се закана за покренување на здравите капацитети на личноста. Имено, може личноста да има одлични капацитети за справување со стресни ситуации, но доколку отсуствува систем на социјална поддршка, тие капацитети не се доволни, а со текот на времето ослабуваат. Покрај заканите на индивидуално ниво, сликата за општество со изолирани, отугени и немоќни луѓе отвора бројни други социјални ризици.

Ново ниво на дијагностицирање на социјалните релации во истражувањето се воведува преку истражувањето на системите на поддршка во остварувањето на своите права. Во системот на поддршка спаѓаат самоподдршките и социјалните системи како што се семејствата, блиските и поширокиот круг на пријателства, институциите, професионалците, невладините организации и судовите како бастиони за одбрана на човековите права. Податоците

покажуваат најмала доверба во судовите, институциите и професионалците. Односно најслаба поддршка во остварувањето на своите права маргинализираните имаат во државниот систем. Повторно се потврдува заклучокот дека **речиси на ниту едно ниво на социјално функционирање и социјални релации, освен интимните, маргинализираните немаат потпора во остварувањето на своите права.**

Текстилните работнички можат да се потпрат на себе, семејството и невладините организации, а потоа на блиските пријатели и пошироката мрежа на контакти. Најмалку доверба имаат во професионалците, институциите и судовите. За сексуалните малцинства најголема поддршка се блиските пријатели и невладините организации, потоа самоподдршките и поддршката од пошироката мрежа на социјални контакти и професионалците. Најмалку доверба имаат во судовите. За Ромите најголема поддршка се невладините организации, блиските контакти и професионалците, додека многу мала доверба имаат во себе и во пошироката мрежа на социјални контакти, а најмала во институциите и судовите.

Овие податоци дополнително го дефинираат симптомот дека најголемиот проблем, недостаток и закана за маргинализираните групи претставува токму отсуството на систем, но и општествена клима и односи кои произлегуваат од споделените вредности и негувањето и грижата за заедничкото. Единствен простор, капацитет и потпора за маргинализираните се личните капацитети и интимните релации.

Учеството во колективни акции на отпор и протест, особено видливи кај дел од интервјуираните текстилни работнички и ЛГБ, а помалку присутни кај Ромите, се најважните искуства во градењето на резилентност и отпор во ситуација на постојана системска трауматизација. Учеството во протестите за испитаниците претставува можност: 1. за надминување на изолирачката индивидуалност и отуѓувањето од понижувачкиот и репетитивен работен циклус; 2. за изборување за достоинство и потврда на моќта која произлегува од сопојавувањето и дејствувањето со другите; 3. за градење платформа за изразување на гневот кој е резултат од опструираните можности и нереализирани потреби; 4. за конструкција на гордоста и трансформација на статусот на инфериорност и срам; 5. за учество во носење одлуки за работите кои ги засегаат нивните животни потреби и слобода, за разлика од одземените политички права и исклучување од процесите на носење одлуки на различни општествени нивоа кои тие директно ги искусуваат како неправда; 6. за чувствување на колективна радост да се биде дел од нешто поголемо од себе, што е исклучително малку земајќи ги предвид реалните материјални услови на нивното секојдневие; и 7. можност за консолидација и афирмација на сопствениот идентитет.

Податоците покажуваат дека **вредностите и визиите за иднината на маргинализираните се тесно поврзани со искуствата на ранливост и отпорност. Односно семејните вредности се доминантни кај текстилните работнички и Ромите. На тоа се надоврзуваат здравјето и успехот, како вредности кои се поврзуваат со личната среќа и добросостојба. Либералните вредности какви што се слобода, еднаквост и успех се доминантни за геј-мажите, бисексуалците и лезбијките. За младите Роми, исто така, најизразени се индивидуалните либерални вредности на успех и просперитет.**

Перспективите за иднината исто така се врани од скромноста и тесните обрачи на уморот, болката, фрустрацијата и социјалното лишување, нееднаквоста и неправдата. Па така, дел од текстилните работнички посакуваат во иднина да се одморат, да бидат живи и здрави, ако не тие, нивните деца да имаат подобар живот. Подобар живот за помладите значи да се иселат од државата („проклетитјата“). А некои од Ромите сонуваат за „ромски базен“ и подобра хигиена. Личните хоризонти се обременети и со потребата за вреднување и уважување што е присутна кај сите маргинализирани, заедно со копнежот. Единствено пошироки хоризонти се назираат во копнежот за еднаквост, слобода и прифаќање. Тоа што отсуствува во личните позиции и перспективи не е толку колективната можност и потенцијал туку појасна политичката артикулација и имагинација. Доколку визијата и вредностите, како и релациите и потпорите, останат единствено замислени и проектирани во тесните рамки на интимните релации и нејасните универзални хоризонти, тие и понатаму ќе бидат повеќе симптом отколку диференциран социјален капитал што може да придонесе кон социјална промена за маргинализираните.

